

1. Lotte Beese, 1930. Foto Hannes Meyer [Getty Research Institute, LA, acces no. 910170, HM 158]

Hanneke Oosterhof

Leerschool in liefde en architectuur

LOTTE BEESE EN HAAR RELATIE MET HANNES MEYER

Lotte Beese (1903-1988) was de eerste vrouwelijke student die aan het Bauhaus de 'neue baulehre' volgde [afb. 1]. Dit betekende de eerste kennismaking met haar toekomstige beroep als architect. Haar studie en werk in de vooroorlogse jaren legden een belangrijk fundament voor haar latere carrière. In deze bijdrage worden haar opleiding aan het Bauhaus, haar eerste werkervaringen en haar relatie met de Zwitserse architect Hannes Meyer, docent en directeur aan het Bauhaus, nader beschouwd. De correspondentie tussen Beese en Meyer uit de jaren 1928 tot 1933 vormt hierbij een interessante bron.¹ De brieven geven een gulle inblik in de privésfeer en de warme liefdesrelatie tussen beiden.

In Nederland kennen we Lotte Beese beter als Lotte Stam-Beese, de naam die ze gebruikte na haar huwelijk in 1934 met de ontwerper en architect Mart Stam. Ze behield deze achternaam na hun scheiding in 1943. Het hoogtepunt van haar loopbaan lag in haar werk als stedenbouwkundig hoofdarchitect van het moderne naoorlogse Rotterdam.² De correspondentie met Hannes Meyer biedt naast inzicht in hun persoonlijke verhouding ook een kijk op aspecten van het culturele en politieke leven en de architectuur in de landen waar Beese verbleef en actief was.

STUDENTE AAN HET BAUHAUS

Lotte Beese groeide op in de landelijke omgeving van de Duitse stad Breslau (nu Wrocław

in Polen). Ze was de tweede en tevens jongste dochter van een rijksspoorwegambtenaar. In dit burgerlijke protestants-christelijke milieu was het niet vanzelfsprekend dat meisjes na de middelbare school gingen studeren. Na verschillende baantjes te hebben gehad, onder meer bij een uitgeverij in het Thüringse Rudolstadt en een weverij in Dresden, en tekenlessen te hebben gevolgd aan de kunstacademie in Breslau, overtuigde ze haar ouders ervan dat een studie aan het Bauhaus voor haar de geschikte opleiding was. Het non-conformistische klimaat van de opleiding, waarover ze had gehoord van vrienden in Dresden, en de internationale uitstraling trokken haar aan. De verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog, waarbij haar enige broer

2. Lotte Beese, *Japanisches Fest*, collage, ca. 1927 [Het Nieuwe Instituut, archief STAM t16]

als militair om het leven kwam en de moorden op de politici Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Walther Rathenau en anderen hadden haar, zoals ze het later uitdrukte, gebracht 'tot een anarchistisch getinte houding zich verzettend tegenover de factor "macht"'.³

Toen ze in het studiejaar 1926/27 begon aan het Bauhaus in Dessau was ze met haar 23 jaar een al wat oudere studente. In het eerste studiejaar volgde ze als onderdeel van de *Vorkurs*, lessen in 'Werklehre und Materialübungen' bij Josef Albers, 'Abstrakte Formelemente und analytisches Zeichnen' bij Wassily Kandinsky en 'Allgemeiner und ergänzender Unterricht Schrift und Bild' bij Joost Schmidt.⁴ Er is een kleurrijke collage waarbij decoratieve Japanse elementen als confetti over het papier zijn gestrooid, bewaard gebleven die ze misschien tijdens de lessen van Kandinsky heeft gemaakt.

In een later interview vertelde ze dat de lessen van Albers veel indruk op haar hadden gemaakt [afb. 2] doordat hij zei: 'Wat jullie tot nu toe hebben geleerd moet je maar radicaal vergeten. Als je

hebt geleerd dat de dingen naar beneden vallen, nu vergeet dat dan maar. Als je hebt geleerd dat papier geen draagkracht heeft dan kun je dat ook wel vergeten. Maak van papier zonder mes of schaar een vorm. Zet al je vooroordelen uit je hoofd. Ga uit van je eigen waarheid.'⁵

Na de *Vorkurs* vervolgde ze haar opleiding in een werkatelier. Zoals gebruikelijk bij bijna alle vrouwelijke studenten werd dit het weefatelier onder leiding van Gunta Stölzl. De techniek van het weven werd het meest geschikt geacht voor meisjes en de weefklas aan het Bauhaus was dan ook een exclusief vrouwendomein.⁶ Naast het praktijkwerk in het atelier volgde ze lessen 'Primäre Gestaltung der Fläche' bij Paul Klee en 'Volumen, Material und Raum' bij László Moholy-Nagy. Uit eigen interesse begon ze met een zelf gekochte tweedehands camera te fotograferen. Ze maakte vooral portretten, vaak als close-ups genomen. Haar foto's werden in prospectussen van het Bauhaus afgedrukt.

Het was echter niet de fotografie en ook niet de weefkunst waarin ze zich wilde specialiseren. Het gebied waar haar hart naar uitging was (binnenhuis-)architectuur. Marcel Breuer, docent aan de meubelwerkplaats, wilde haar volgens eigen zeggen niet aannemen.⁷ Dit vak paste volgens hem niet bij meisjes. Toen zich nog drie meisjes aandienden voor zijn werkplaats, werd hij door de 'Meisterrat' gevraagd om zijn standpunt te herzien. Inmiddels had Hannes Meyer, die in 1927 Walter Gropius als directeur aan het Bauhaus was opgevolgd, de architectuurafdeling 'neue baulehre' opgezet. Voordien werd architectuur als een bijvak gezien en fungeerde het architectenbureau van Gropius als leer- en werkplaats voor de studenten. Meyer zag architectuur en bouwen als een elementair proces. Zowel biologische, geestelijke en lichamelijke behoeften gaven de doorslag bij de vormgeving van het wonen, dus het leven. Doel was het welzijn van het volk. Zijn uitspraak 'volksbedarf statt luxusbedarf' zou een bekend credo worden.

Beese wilde graag de nieuwe architectuur-opleiding volgen. Niet alleen het ontwerpen en bouwen spraken haar aan, maar ook de sociale en humane doelstelling die Meyer eraan verbond. In het zomersemester 1928 begon ze als eerste

3. Hannes Meyer en Hans Wittwer, ontwerp ADGB Schule, Bernau, 1928 [Het Nieuwe Instituut, archief STAB ph50]

vrouwelijke student aan de architectuuropleiding waar, naast Meyer voor het vak bouwleer, andere docenten haar onderwezen, onder wie wederom Kandinsky.⁸ Ze leerde van Meyer na te denken over de natuurlijke invloed van klimaat, zonlicht en windrichting die de vorm en ligging van woonhuizen moesten bepalen. Bij elk onderwijsproject werden de behoeften, de levensstijl en de relatie van de bewoners tot de naburige omgeving onderzocht en vastgelegd. Na Beese deed een tweede vrouwelijke student haar intree in de architectuurklas, de uit Letland afkomstige Ljuba Monastirsky. Onder Meyer werd het aantal gastdocenten aan het Bauhaus fors uitgebreid. Een van hen was de functionalistische architect Mart Stam, die in de zomer van 1928 en de winter van 1928/1929 colleges gaf over elementaire bouwleer en stedenbouw.⁹ Beese volgde zijn colleges stedenbouw.

In de praktijk werkte een aantal gevorderde studenten mee aan een lopend project van Meyer, de Bundesschule des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbund (ADGB) in Bernau bij Berlijn. Dit was een prestigieuze opdracht die Meyer in samenwerking met zijn kompaan

Hans Wittwer uitvoerde. Het resultaat was een ruimtelijk gebouwencomplex, meeglooiend in het landschap, bestaande uit een school, een vleugel met slaapvertrekken voor 120 bij te schoolen vakbondsleden, een gemeenschapsgebouw en woningen voor personeel en leraren. [afb. 3] Beese werd betrokken bij het ontwerp en de inrichting van de leraarswoningen. Daarnaast deed ze tekenwerk voor het prijsvraagontwerp Lungenheilstätte Harzgerode, ten westen van Dessau. Meyer zag haar als een goede student. Over haar toekomstperspectief als architect was hij minder positief. Ze zou dit beroep wel kunnen uitoefenen mits ze met een (manlijke) architect trouwde en op diens bureau zou gaan werken. Voor het verwerven van opdrachten vond hij haar niet geschikt.¹⁰ Dit advies bleek spoedig bijna letterlijk te worden nagevolgd. Lotte Beese en Hannes Meyer raakten verliefd op elkaar. Een romance ontstond.

EEN VERLIEFDHEID EN HAAR GEVOLGEN

Al stond het Bauhaus bekend om zijn vrijzinnigheid, een in het oog vallende relatie van een vrouwelijke student met de veertien jaar

oudere en bovendien getrouwde directeur was een stap te ver. Het klimaat aan de opleiding was er overigens wel naar dat er nogal wat liefdesrelaties ontstonden die tot een huwelijk leidden. Van het totaal van 1287 (geregistreerde) studerende gedurende het bestaan van het Bauhaus tussen 1919-1933, trouwden 10 studenten met hoofddocenten, 7 studenten met docenten en 57 studenten met elkaar.¹¹ De verhouding tussen Beese en Meyer ontstond tegen de zomer van 1928. De eerste hartstochtelijke brief van Meyer dateert van de kerstvakantie in dat jaar. Daarin sprak hij het vermoeden uit dat er wel kritiek op hun relatie zou komen:

‘meine liebe liselotte, [...] ich bin so zukunftsfröh in dir. [...] fröh blicke ich in deine augen. lotte, es ist ein unsagbar vertrauen in mir. möge immer alles rein, hart, wahr und fröh mit uns bleiben. [...] ich möchte mit dir arbeiten und wirken. gut sein in dir und kräfte sammeln gegen die umwelt. ich weiss, dass wir uns eine neue welt schenken, gegenseitig – [...] denn die umwelt wird nächstens auf uns eindringen. wir werden uns beide wehren durch zusammenarbeit und durch liebe. [...] bald ist alles ganz erhellt auch aussen und geklärt. ich will ganz stille in dir sein. mir dich leise umfassen und dir nahe sein. du liebe lotte du. ein herzlicher weihnachtskuss von hannes.’¹²

Nog geen dag later volgde er opnieuw een brief. Deze was bewust ‘in roter tinte’ getypt. Hun verhouding was uitgekomen op het Bauhaus. Hij was opgelucht, maar er zat volgens hem niets anders op dan dat ze vertrok. Het kwam kennelijk niet bij hem op dat ook hijzelf de consequenties van hun ‘onmogelijke’ relatie zou kunnen aanvaarden. In plaats daarvan schreef hij haar, daarbij vooral aan zijn eigen carrière denkend:

‘[...] als weihnachtsgeschenk hat man unser “verhältnis” bekanntgegeben. [...] ich wusste, dass es kommen muss. [...] jetzt bin ich ganz ruhig, und eigentlich fröh. aller druck der letzten monate geht von mir weg. [...] während

der ferien sind wir zusammen. aber du kannst anschliessend unmöglich zurück in den unterricht. meine einsicht sagt mir, dass dies unmöglich ist, denn es ist eine herausforderung an das milieu hier. [...] wir sollen so reif sein, dass wir nicht überflüssig unsere feinde herauslocken.’¹³ [...] denn im augenblick hängt ja nicht nur meine persönliche laufbahn, sondern mein schicksal innerhalb der existenz des bauhauses an diesem berühmten faden. [...] lotte, ich habe diesbezüglich nur eine leise bitte: benutze die musse um ganz gesund zu werden. irgendwo in der höhe, im harz oder sonstwo in erreichbarer nähe. [...] sei dir klar dass ab heute alle am bauhaus von unserer liebe wissen. handle danach in ruhe und in vertrauen. sei stolz auf diese liebe. behalte tief im herzen den ruhigen blick eines reifen mannes, der dir treu zur seite steht.’¹⁴

Een schriftelijke reactie van Beese op Meyers voorstel is niet bewaard gebleven. Ze gaf er echter aan gevolg. Meyer gaf zijn vriendin een betrekking op zijn architectenbureau in Berlijn. Hier kon ze, samen met andere Bauhäusler, tekenwerk verrichten voor de afronding van de ADGB-school in Bernau.

Lotte Beese en Hannes Meyer gebruikten in hun correspondentie koosnamen. Lotte was voor Hannes zijn ‘känguruh’ of ‘gürteltier’. Hannes’ koosnaam was ‘bär’ of, in verkleinvorm, ‘bärlein’. Meyer werd niet alleen door Beese ‘bär’ genoemd. De correspondentie bevat tevens enkele brieven van hem gericht aan zijn secretaresse Margret Mengel en van Mengel aan Beese. Brieven van Meyer aan Mengel worden beëindigd met: ‘herzliche grüsse vom roten bären an das rote pferd.’ Of: ‘rote bären sehen dich an und freuen sich über das mengelchen.’¹⁵ De intimiteit wordt begrijpelijk als we weten dat hij vóór de periode met Beese een relatie had met Mengel, die in 1927 leidde tot de geboorte van hun zoon: Johannes. Dit vaderschap zou een van de best bewaarde geheimen van het Bauhaus zijn geweest. Daar ging de ronde dat de vader van Mengels’ zoon een gestorven architect was.¹⁶ In de brieven van Meyer aan Beese wordt

4. Hannes Meyer, 1930. Foto Lotte Beese. [Getty Research Institute, LA, acces no. 910170, HM 161]

over deze zoon niet gesproken. Omdat Beese en Mengel een vriendschappelijke verhouding hadden is het aannemelijk dat Beese wel van dit vaderschap op de hoogte was.

BERLIJN – WENEN – BERLIJN

Beese kon echter niet aarden op Meyers bureau in Berlijn. Zij miste de dagelijkse omgang en het werken met hem. Ze voelde zich bovendien buitengesloten door de collega’s die er werkten of er hun invloed uitoefenden.

‘lieber hannes, bitte bitte nimm mich fort von berlin. bitte, quäle mich nicht noch mehr. [...] und der gedanke, das alles was jetzt in berlin unter dem einfluss von bunzel, sharon, gunta und konsorten geschieht, ist mir grauenhaft. sei dir nur klar darüber, dass diese menschen nur in ihrem interesse handeln und dass es

sehr in ihren kram passt, wenn ich nicht im berliner büro bin! [...] ich habe in der arbeit getan, was ich konnte: ich habe den laden hergerichtet, so, dass es heute läuft und das alles mit freude und in der hoffnung darauf dass wir zusammen arbeiten werden. [...] nimm mich weg, zu dir, ich bin so müde, so totmüde. lotte.’¹⁷

Meyer probeerde in zijn netwerk een ander bureau voor haar te vinden. Bij architect en oud-Bauhausstudent Walter Tralau, werkzaam als bureauchef bij het architectenbureau van Otto Haesler in Celle, ving hij bot. In brieven van Tralau, gericht aan zijn Bauhausvriend Konrad Püschel valt te lezen dat Tralau het aanbod afwees omdat hij ‘nicht gern mit damen arbeite.’ Verder schreef hij Püschel dat het ‘h.m. [Hannes Meyer, HO] mehr darum zu tun war, seine freundin l.b. [Lotte Beese, HO] bei uns unterzubringen. [...] scheinbar will er l.b. auf eine anständige art loswerden.’ Hij drukte zijn vriend op het hart: ‘ich bitte dich über diesen fall nicht zu sprechen, da sonst die grössten quatschereien aufkommen können.’¹⁸

Op eigen initiatief vond Lotte Beese in september 1929 een betrekking voor drie maanden in het pas geopende Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wenen. De met het marxisme sympathiserende wetenschapper Otto Neurath was hier directeur. Lotte kende hem van zijn voordrachten aan het Bauhaus. Neurath werd in die tijd bekend met de uitvinding, in samenwerking met de Duits-Nederlandse grafisch ontwerper Gerd Arntz, van het ISOTYPE (International System Of Typographic Picture Education) waarbij getallen en woorden uit statistieken worden gevisualiseerd in herkenbare pictogrammen. Ze leerde bij Neurath het tekenen van de beeldstatistieken. Na afloop van deze baan berichtte ze Hannes dat ze het liefst terug wilde naar Dessau. Maar daarover piekerde hij niet. Hij was er verbolgen over dat zij naar Wenen was ‘gevlucht.’ In een brief deed hij het voorkomen alsof hij het slachtoffer was en liet hij haar weten dat zijn (twee) kinderen bij hem op de eerste plaats kwamen:

‘ich finde unmöglich dass du nach Dessau kommst; und ich finde unmöglich dass du nach Berlin in mein Büro zurückkehrst.[...] als du nach Wien fuhrst, wusste ich, dass du aus einer gefühlsmässigen Erkenntnis der Situation heraus handeln willst, und ich achtete dein vorgehen, obwohl es mir sehr weh tat. ich empfand alles wie ein mich-in-Berlin-sitzen-lassen wie eine flucht. frau Mengel [zijn secretaresse en tevens goede vriendin van Lotte, HO] sagte mir beiläufig, dass du erwartest, ich Sorge für dich. – diesen gedankengang lehne ich ganz ab. du bist auf dich selbst gestellt und dir allein verantwortlich für dein unterfangen. [...] du bist frau und klug und geschickt genug, dich in der Welt vorwärts zu bringen. [...] ich vermag deinen gedanken nicht mehr zu folgen. [...] ich lebe heute still und zurückgezogen. ich darf erwarten dass du mir meine ruhe lässt. ich gehöre meinen kindern und möchte jedes opfer bringen, um ihnen ganz vater zu sein. ich war so gebeugt, als du von mir gingst. nun bin ich ruhiger und in der Stille wird ja wohl mein neues leben reif werden.’¹⁹

De geliefden verzoenden zich en Meyer vond een nieuwe baan voor Beese in Berlijn. Ze kon in november aan de slag bij het architectenbureau van Hugo Häring. Häring behoorde met architecten als Hans Scharoun, Bruno en Max Taut, Ludwig Mies van der Rohe, Peter Behrens en Hans Poelzig tot de in 1926 in Berlijn opgerichte, modernistische architectenkring ‘Der Ring’. Häring had in die jaren volop werk. Een groot project was de bouw van de GrossSiedlung Siemensstadt in het district Charlottenburg-Wilmersdorf in Berlijn. Onder leiding van Scharoun werkte een zevental architecten aan deze grote ruim opgezette woonwijk voor medewerkers en hun gezinnen werkzaam bij Siemens & Haske. De negen woonblokken van Häring onderscheiden zich door hun zandkleurige, in plaats van de doorgaans wit-grijze, betonnen gevels en de toepassing van ‘warm’ baksteen in de balkons en de muren van de bovenste verdieping.

Beese kwam zelf ook in een modernistische wijk te wonen: ‘Onkel Tom’s Hütte’ in het district Zehlendorf. Ook voor deze bouw teken-

den de Ring-architecten met als belangrijkste architect Bruno Taut. De woonwijk ligt in een fraaie bosrijke omgeving die voor Beese als natuurliefhebber plezierig moet zijn geweest. Het werk kon haar echter minder bekoren. Ze vond het te uitvoerend, wat ze Meyer ook liet weten. De post van hem viel met enige regelmaat op haar deурmat aan de Eisvogelweg. Zoals een prentbriefkaart van Gasthof-Pension Edelweiss in Tirol met ingesloten een gedroogd Edelweiss-bloempje en de tekst: ‘anbei ein Stück ringfrei architektur, frei nach + vor co-op.’²⁰ meer als je denke ich über die baulehre, bei der Lotte doch noch mithelfen könnte. [...] sonst nur schnee + Lotte und die kinder, mehr wünsche ich mir nicht anno 1930.’²¹ Deze woorden deden haar hopen op een terugkeer naar het Bauhaus. Dat gebeurde echter niet. Hannes leek zich überhaupt niet te willen binden in een vaste relatie en wilde er ook niet mee naar buiten treden. Dit verwachtte Beese echter wel van hem. Zij vond dat zij wel haar verantwoordelijkheden had genomen, maar hij niet:

‘[...] für mich war in diesem fälle die konsequenz, als ich vom bauhaus wegging dass ich mich mit meinen freunden auseinandersetzte, dass ich mich mit meinen eltern auseinandersetzte auf die gefahr hin der missachtung und ablehnung meines handelns! ich habe mich ebenso von dem ersten moment ab mit deiner frau auseinandergesetzt um ihrem verhalten mir gegenüber gerecht zu werden. [...] ich habe mich ebenso mit der ganzen sogenannten “gesellschaft” auseinandergesetzt und war bereit, alle die demütigungen und kleinen hässlichkeiten, die mir als frau doppelt weh taten, auf mich zu nehmen. ich habe das getan im vertrauen darauf, dass es uns gelingen möge, eine zukunft aufzubauen! du hast bis heute nur einen anlauf zu dieser konsequenz getan [...] und ich warte heute und weiterhin darauf, dass du ebenso wie ich alles restlos *klärst in dir*. [...] das ist keine frage der “bürgerlichkeit” oder des “verheiratetseins”, lieber Hannes, das ist eine frage der “welten” und der geistigen freiheit. [...] es kommt heute darauf an, bereit zu sein und ganz und eindeutig und klar und bestimmt

sich zu bekennen – auch nach aussen hin! es ist nicht “abhängigkeit” wenn ich in deiner nähe bleiben möchte. [...] meine liebe zu dir ist unwandelbar und treu und zu gross, um mich und dich leiden zu sehen unter halbheiten.’²²

ONTSLAG VOOR MEYER BIJ HET BAUHAUS

Meyer vond een nieuwe baan voor Beese in Brno in Tsjecho-Slowakije op het bureau van architect Bohuslav Fuchs. Zij begon er in april 1930 als ‘Entwurfsarchitektin’. Meyer was bevriend met de linkse architectuurcriticus, publicist en grafisch ontwerper Karel Teige uit Praag die op zijn beurt in contact stond met Fuchs.

Een gebeurtenis in de zomer van 1930 zette de wereld voor hen even op zijn kop. De ‘filosofisch marxist’ Meyer werd door het stadsbestuur van Dessau op staande voet ontslagen bij het Bauhaus. Al langere tijd sluimerde er ongenoegen over zijn wijze van organisatie van de opleiding, waarbij coöperatieve productieprojecten het primaat kregen en de politisering van de studenten sterk toenam. Onder de docenten waren Kandinsky en Albers, aanhangers van de ‘esthetische’ lijn, zijn belangrijkste opposanten. Een futiele aanleiding, de persoonlijke bijdrage van 50 DM door Meyer aan de Internationale Arbeiters Hilfe ter ondersteuning van de gezinnen van stakende mijnwerkers in het naburige Mansfeld, was de druppel die de emmer voor het stadsbestuur deed overlopen.²³

Meyer protesteerde formeel tegen zijn ontslag en hij en de studenten van zijn architectuurafdeling schakelden de pers in. Beese sprong op de bres in Brno. Ze schreef, geruggensteund door Karel Teige, ingezonden brieven over de kwestie, die in landelijke en regionale bladen verschenen.²⁴ Ondanks die protestacties ging het ontslag gewoon door. Mies van der Rohe werd per direct als Meyers’ opvolger aangesteld. Speculerend op de toekomst schreef Beese aan haar geliefde:

‘ich weiss nicht, was für pläne du hasst; aber ich glaube, dass jetzt für uns alle sehr unruhige zeiten kommen voll kampf [...] ich

möchte eine kleine stunde jetzt bei dir sein und dir in die augen sehen. ich weiss, sie sind hell und klar. liebes, liebes Hanneslein, es ist so schön zu wissen, dass hinter uns das wort steht “unmöglich” und vor uns: “weiter, höher”.’²⁵

BRNO EN EEN AVONTUUR IN MOSKOU

Tsjecho-Slowakije, en met name Brno, kreeg in het interbellum naam als centrum van het Nieuwe Bouwen. De jonge republiek, opgericht in 1918, had veel elan. De banden met Wenen waren verbroken. Brno, de tweede stad van het land en de hoofdstad van de provincie Moravië, groeide snel en er was geld om te bouwen. Net afgestuurde architecten uit Wenen en Praag trokken naar Brno, onder wie ook Bohuslav Fuchs, die in Praag had gestudeerd.²⁶ Fuchs werd de productiefste en daarmee leidende architect in Brno.

De Tsjecho-Slowaakse architectuur uit het begin van de jaren twintig verraadt invloeden van de Amsterdamse School-architectuur, De Stijl-beweging en de puristische architectuur van Le Corbusier. Later ontstond een eigen, coherente, functionalistische architectuur met zowel een uitgesproken zakelijk als een meer elegant vormconcept.²⁷ In het werk van Fuchs zijn beide benaderingen te herkennen.

Het eerste project waarbij Beese werd betrokken was de afronding van de bouw in Brno van de Vesna-industrieschool met internaat voor meisjes. [afb. 5] Het ontwerp, dat Fuchs in samenwerking met Josef Polášek maakte, toont een helder wit gebouw van drie lagen met grote raampartijen omrand door brede zwarte kozijnen. Het schoolinterieur was voorzien van de nieuwste snufjes, waaronder een ‘rationalistisch’ ingerichte keuken naar voorbeeld van de in 1926 door Grete Schütte-Lihotzky ontworpen ‘Frankfurter Küche’ en flexibele schuifwanden in de lokalen.

In de brieven die Beese aan Meyer schreef komt haar werk bij Fuchs slechts summier aan de orde. Ze hield hem wel op de hoogte als ze op pad moest en stuurde prentbriefkaarten van de plek waar ze voor haar werk moest zijn. Bijvoorbeeld uit Tatranská Lomnica, vanwege de bouw van het in de bergen gelegen

5. Vesna-industrieschool voor meisjes, Brno, ontwerp B. Fuchs en J. Polášek, 1929 [Špilberk Muzeum, Brno]

sanatorium Moravia. Fuchs' ontwerp, het eerste functionalistische gebouw in de Hoge Tatra, was gekozen uit een competitie-inzending.²⁸ Typerend voor het ontwerp zijn de platte daken, brede zonneterrassen, grote glaswanden in de corridor en een loggia als elegant accent. [afb. 6] Maar daarover repte Lotte niet op haar kaart:

'bin heute und morgen auf einem bauplatz in der tatra. [...] du hast jetzt schwere tage. viel verdross, viel arbeit. aber alle meine guten und starken gedanken sind bei dir, bei euch! wenn du mich brauchen kannst, komme ich nach dessau? [...] ich brauche ja nichts weiter zu sagen. deine lotte.'²⁹

Een getuigschrift van Fuchs laat zien dat zij aan verschillende projecten heeft gewerkt.³⁰ Naast de genoemde Vesna-school en het sanatorium Moravia, zijn dat spaarbanken in Trebic en Tišnov, de Mährische Bank in Brno

en het tekenen van staalconstructies voor laagbouwwoningen in Italië. Over het laatste project schreef ze Meyer:

'im moment kann ich aber nicht weg weil ich meine arbeit: montage-konstruktionen für flachbau häuser in italien nicht abbrechen mag. ich freue mich so endlich zur konstruktion zu kommen und eine zeitlang keinen wettbewerb mehr machen zu brauchen; der letzte am 15.8 glücklich überstanden.'³¹

Het concrete werk aan bouwprojecten en niet het ontwerpen voor een competitie-inzending, waarvan je maar moest afwachten of dit zou worden uitgevoerd, beviel haar het meest.

Meyer kreeg al snel een andere baan. Hij had zijn zinnen gezet op Rusland, waar hij wilde werken aan de ontwikkeling van de Sovjet-staat. Dit lukte hem dankzij de bemiddeling

6. Sanatorium Moravia, Tatranská Lomnica, ontwerp B. Fuchs, 1930 [Špilberk Muzeum, Brno]

van de constructivistische kunstenaar en architect El Lissitzky, met wie hij in de redactie had gezeten van het avant-gardistische tijdschrift *ABC-Beiträge zum Bauen*.³² Meyer werd benoemd tot hoogleraar aan de Staatshogeschool voor Bouwkunde en Architectuur WASI en hoofdarchitect van Giprowtus, Instituut voor de Bouw van Hogere en Technische Scholen, beide in Moskou. Zeven (voormalige) studenten van zijn afdeling aan het Bauhaus konden aan de slag bij de bouwprojecten en Margret Mengel volgde hem om zijn secretaresse te worden in Moskou. De groep van Hannes Meyer werd bekend onder de naam 'Rotfront' of 'Rote Brigade.' Een andere, grotere, buitenlandse groep die gelijktijdig in Rusland werkte aan de bouw van de *Sotsgorods* (socialistische steden) was de zogenoemde 'May-Brigade' onder leiding van de Duitse architect en stedenbouwkundige Ernst May. De Nederlandse architecten Mart Stam en Johan Niegeman werkten eveneens een paar jaren binnen deze brigade.³³

Het vertrek naar Moskou betekende het einde van de romantische weekenden in Brno en af en toe in Praag. Beese schreef Meyer dat ze ervan droomde bij hem in Moskou te zijn en

Meyer, nog maar net in Moskou geïnstalleerd, kon het ook niet zonder haar stellen. Hij wilde dat ze naar hem toekwam. Dit kon het beste worden geregeld als ze dit deed in de hoedanigheid van 'zijn vrouw'.

'ich wollte dich bitten doch gleich hierher zu kommen. es sind jetzt alle abmachungen in ordnung. [...] ich habe beraten dass du rascher und leichter herkommen kannst, wenn du als frau zu mir kommst und nicht vom ausland her dich engagieren lassen musst. du kannst dann hier nach deinem wunsch arbeiten, denn es "wimmelt" von arbeit. [...] ich möchte dass du bei fuchs so rasch als möglich weggehst. kannst du schon per monatsende (oktober) ?? eventuellfall = krach, aber nur wenn es not tut [...]. du siehst ich möchte dich mit jedem mittel bald hier haben. bitte, bitte, komm bald. [...] liebe, kleine lotte.'³⁴

In november 1930 vertrok Lotte als 'Frau Meyer' naar Moskou en trok bij hem in op zijn kamer in het gebouw van de 'Bauhauscommune' aan het Arbatskaja ploschtschad (Arbeidsplein). Wat in haar verbeelding zo mooi had kunnen

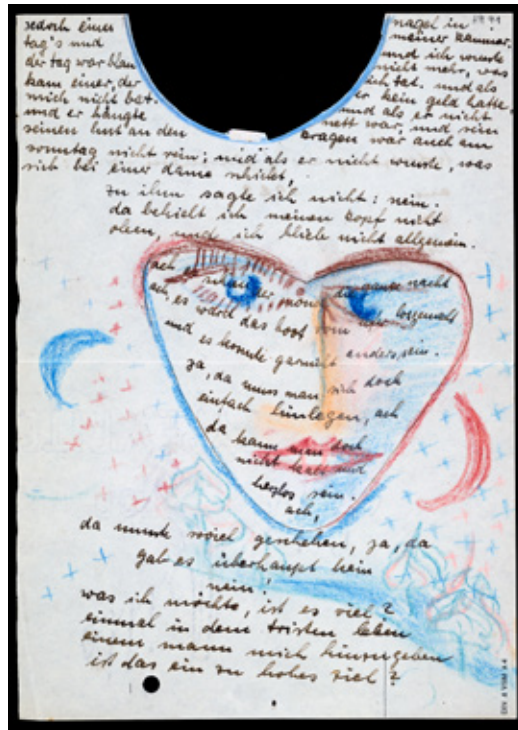
worden liep uit op een fiasco. Ze werd in Moskou geconfronteerd met een onverzorgd uitziende man met lange baard, in manchesterpak gestoken en met veel te grote schoenen aan. Uit principe weigerde hij tot ontevredenheid van Beese de voedselbonnen aan te nemen die bestemd waren voor buitenlandse werknemers. Meyer wilde solidair zijn met de Russische arbeiders en bleef bij zijn standpunt. Beese zag dit als 'het begin van ons conflict'.³⁵ Eind december hield ze het samenwonen voor gezien en reisde terug naar Brno. Hier kon ze weer terecht op het bureau van Fuchs en vond ze opnieuw een woning.

ONGEHUWDE MOEDER EN POLITIEK ACTIEF

Al was het samenwonen in Moskou dan geen succes geweest, het had wel tot een zwangerschap geleid. Beese hoopte dat de komst van het kind de 'tweespalt' tussen hen zou 'overwinnen.' Vier weken voor de bevalling schreef ze:

'lieber hannes, ich sehne mich so sehr nach ein paar lieben guten Worten von dir. seit in der "rovnost" stand, dass du nach Č.S.R. (Tsjecho-Slowakije, HO) kommen wirst, fragt man mich dauernd: "und wann kommt hannes?" und es ist so quälend, immer wieder zu sagen: "ich weiss es nicht!" jeden tag lese ich deinen letzten brief (und er datiert schon vom 11.5.!), um wieder ruhig zu sein. ich weiss du wirst sagen, ich muss "allein fertig" werden, aber vielleicht liegt das noch anders. ich denke unablässig daran dass mein leben jetzt ganz ungelöst und hier nur ein provisorium ist. freilich die nächste zukunft liegt in ruhigem abwarten müssen der kommenden 4 wochen. aber darüber hinaus schweifen meine gedanken immer nach russland und zu dir - ich schreibe dir dies, ohne dich irgendwie quälen zu wollen: du sollst ruhig sein, auch um das kind. für dieses habe ich nur gute und positive gedanken und wünsche so inbrünstig, dass es die zwiespältigkeit die in uns beiden liegt, überwinden möge.'³⁶

Hun brieven bleken elkaar te hebben gekruist. Een paar dagen voor deze brief had Meyer haar geschreven dat hij haar graag weer wilde zien maar dan wel als ze 'ganz mutter' was en hij

7. Fragment *Dreigroschenoper*, handschrift en tekening Lotte Beese. Waarschijnlijk gestuurd naar Hannes Meyer na haar vertrek uit Moskou, januari 1931 [Getty Research Institute, LA, acces no. 910170, HM 91]

gaf haar 'und meinem kinde liebe grüsse.'³⁷ Op 31 juli 1931 beviel Beese in Brno van een zoon: Johann Peter, roepnaam Peter [afb. 8]. Uit de brieven van Meyer uit Moskou klonken nieuwsgierigheid en medeleven: 'ich habe so viele fragen wegen des sohnes gewicht, haarfarbe und aussehen. und wie hast du alles überstanden?' Ook schreef hij haar dat hij haar financieel wilde ondersteunen: 'bitte schreibe mir doch eine zusammenstellung deiner unkosten mit der geburt, dann was du dir denkst, dass du monatlich für das kind brauchst, dann wie lange du noch arbeitsunfähig bist, kurz ein ganzes finanzexposé.'³⁸

Na de geboorte van Peter lukte het haar niet meer aan het werk te komen. Fuchs had haar ontslagen en weigerde haar de periode van het zwangerschapsverlof uit te betalen. Ze maakte hier een rechtszaak van die ze lijkt te hebben gewonnen.³⁹ Nu ze werkloos was had ze meer tijd

8. Lotte Beese met zoon Peter, Brno, 1931 [Getty Research Institute, LA, acces no. 910170, HM 178]

om actief te zijn in het linkse, politieke en culturele leven in Brno. Ze was lid van de communistische partij KSČ (Komunistická Strana Československá)⁴⁰ en van de culturele organisatie Levá Fronta (Links Front). Deze club, waarbij de linkse intelligentsia zich had aangesloten, was in 1928 opgericht en had afdelingen in Praag en Brno en later ook in Ostrava en Bratislava.⁴¹ Beese bezocht de bijeenkomsten van Levá Fronta waar avant-gardistische films werden gedraaid, zoals *Marseille - vieux port* en *Lightplay Black - White - Grey* van haar oud-docent Moholy-Nagy. En ze ging naar discussieavonden over moderne literatuur en lezingen van links georiënteerde schrijvers en denkers over politiek-historische onderwerpen zoals over het communistisch systeem in Rusland, de filosofie van Karl Marx, het pacifisme en het fascisme in Italië.⁴² Een ruim aangekondigde lezing in Brno was die van Meyer op 29 september 1931 over zijn beroep als architect in Rusland. Bij die gelegenheid zag hij zijn zoon Peter voor het eerst, tekende op het

gemeentehuis de verklaring dat hij de vader was en nam het voogdijschap op zich.⁴³

Als lid van de KSČ deed Beese mee aan het verzorgen van 'proletarische avonden' en het organiseren van acties. Inmiddels was er door het gemeentebestuur van Brno een verbod gelegd op samenscholingen, demonstraties en publieke bijeenkomsten van de KSČ. Op 30 oktober 1931 organiseerde de partij, naar aanleiding van het veertienjarig bestaan van de Sovjet-Unie, een pro-Rusland demonstratie, gevolgd door een publieke bijeenkomst in het Arbeidershuis in Tuřany, een stadsdeel van Brno. Beese hield er ook een toespraak. De politie greep in en er werd van haar aanwezigheid een proces-verbaal opgemaakt.⁴⁴ Op het verbaal liet ze invullen dat zij gehuwd was. Wellicht zou de status van ongehuwde moeder haar nog meer verdacht hebben gemaakt, naast het feit dat ze èn buitenlandse was èn in het communistische Rusland had gewerkt.

Beese voelde zich daarop niet meer veilig in Brno. Ze liet Meyer weten dat ze graag met

10. Mart Stam, foto Lotte Beese, Dessau, 1928 [Bauhaus Archiv Berlin, Inv.nr 9182/1]

Omdat Meyer nalatig was met de periodieke betalingen van het zorggeld voor Peter kwam hun relatie in zwaar weer terecht. Uit zijn brieven blijkt dat hij het haar ernstig kwalijk nam dat zij niet rechtstreeks naar hem maar via derden, zoals Margret Mengel en Milena Jesenská, haar ongenoegen hierover kenbaar maakte. Hij noemde haar optreden 'kleinbürgerlich und einer kommunistin unwürdig'.⁵² Toen Beese dreigde een rechtszaak aan te spannen werd hij nog kwader. Meyer stelde dat eerst zijn vaderschap maar eens moest worden aangetoond door het onafhankelijke Sovjet-gerecht. Hij suggereerde dat zij in het najaar van 1930 ook een verhouding met Bohuslav Fuchs zou hebben gehad. Zijn in Brno ondertekende vaderschapsverklaring gold volgens hem niet. Helaas zijn brieven van Beese over deze kwestie, waarnaar Meyer in zijn brieven verwijst, niet bekend. De eerst zo hartstochtelijke verhouding tussen 'bär und känguruh' transformeerde in een hardvochtig kemphanengevecht. Over de rechtszaak die volgde kan, omdat archiefmateriaal ontbreekt, niets worden vermeld. Wel is een brief van Mengel aan Beese bekend waarin zij aangaf dat het achterstallige bedrag van de betalingen inmiddels was overgemaakt.⁵³

HERNIEUWDE ONTMOETING MET MART STAM

Voorjaar 1933 gebeurde er iets dat zou leiden tot een nieuwe fase in het leven van Lotte Beese. Zij liep in Charkov haar Bauhausdocent Mart Stam tegen het lijf. Van hem had ze destijds een foto gemaakt waarbij zij zijn schalkse blik in het beeld wist te vangen. [afb. 10]

Stam had een verantwoordelijke positie verworven in de May-brigade als projectleider van de bouw van de industriestad Magnitogorsk in de Oeral. Zijn vrouw Leni Lebeau en hun dochter Jetti waren eveneens naar Magnitogorsk gekomen. Het huwelijk tussen de twee liep spaak en Leni was begin 1932 met haar dochter teruggekeerd naar Nederland. Stam was in Charkov om met de regionale autoriteiten besprekingen te voeren voor het uitbreidingsplan van de stad Makejevka in de Oekraïne.⁵⁴ De toevallige ontmoeting van Beese

met Stam groeide uit tot een liefdesrelatie. Beese, Peter en het kindermisje Manja voegden zich bij hem en zo kwam ze terecht in de groep architecten van de May-brigade. Samen met Stam werkte ze aan verschillende stedenbouwkundige projecten waaronder de vernieuwing van de stad Orsk. Najaar 1934 werden ze gedwongen Rusland te verlaten, vanwege de principiële weigering van Stam een stad te bouwen in een onherbergzaam, door kopererts vergiftigd gebied bij het Balchasjmeer. Ze vertrokken naar Nederland. Zo bracht een nieuwe liefde Beese in een nieuw land waar ze tot haar dood in 1988 zou blijven wonen.

ARCHITECTUUR, LIEFDE EN EMANCIPATIE

De levensloop van Lotte Beese laat zien dat haar verhouding met Hannes Meyer zowel functioneel als frustrerend is geweest. Zijn rol als bemiddelaar bij het vinden van werk had twee kanten. Enerzijds profiteerde Beese van Meyers netwerk en voelde ze het als een teken van genegenheid dat hij zich inzette voor haar ontplooiing en brood op de plank. Anderzijds maakte ze zich op deze manier afhankelijk van hem. Haar attitude, die ze omschreef als 'het zich verzetten tegen de factor macht', was niet zo gemakkelijk te handhaven in de afhankelijke relatie. Beese hechtte eraan eigen keuzes te maken. Dit autonome gedrag accepteerde Meyer niet. Het was in strijd met de heersende opvattingen over de man-vrouwverhouding en het hiërarchische relatiemodel van directeur en studente. Er ontstond het spanningsveld tussen de persoonlijke groei van de een en het niet kunnen accepteren door de ander. Hoe onafhankelijker Beese handelde, hoe meer Meyer, vanuit zijn positie als rijpere man en bekend architect, haar 'klein' wilde houden. Het verzet van Beese hiertegen vergrootte echter haar zelfvertrouwen en weerbaarheid. De 'leerschool in liefde' had een sterk emancipatorisch effect.

Het is onmiskenbaar dat de relatie van Beese met Meyer bepalend is geweest voor wat ze heeft gedaan en bereikt. Aan het Bauhaus leerde Meijer haar wat volgens hem functionalistische architectuur betekende en

hoe woningbouw sociaal kon en moest zijn. De modernistische architecten Häring en Fuchs, bij wie Beese niet was terechtgekomen zonder de vriendschap met Meyer, deden daar nog een schepje bovenop. Haar leerschool ging in Rusland verder, onder meer in de nabijheid van Stam. Naast de leermeesters was er de leerzame praktijk, met in Rusland stedenbouw als een nieuw werkterrein. Dit alles vormde een stevige ondergrond voor de latere opleiding en carrière van Lotte Stam-Beese.

NOTEN

Met dank aan Bernard Colenbrander en Mieke Aerts.

- Deze correspondentie omvat een honderdtal documenten: voor het merendeel brieven, maar ook enkele prentbriefkaarten en gedichten. Circa 70 zijn geschreven door Hannes Meyer en circa 30 door Lotte Beese. Aangenomen moet worden dat Meyer na afloop van hun relatie de brieven van Beese naar haar heeft teruggestuurd. [Los Angeles, Getty Research Institute, Special Collections, acces no. 910170 [GRI], Lotte Stam-Beese correspondence with Hannes Meyer].
- Zie: Hélène Damen & Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese 1903-1908*, Rotterdam 1993.
- Lotte Stam-Beese, Autobiografische notitie (kopie), z.j. [ca. 1975], p. 4. [Rotterdam, Het Nieuwe Instituut [HNI], archief STAB d5].
- Anoniem, artikel over Lotte Beese's opleiding aan het Bauhaus (concept), z.j., p. 5. [Berlin, Bauhaus Archiv Berlin, Lotte Beese Mappe 1].
- Interview Cor de Wit met Lotte Stam-Beese (audiocassette), Krimpen aan den IJssel, 15 februari 1976. [HNI], archief WITC cd 1].
- Zie voor de genderpolitiek van het Bauhaus: Anja Baumhoff, *The Gendered World of the Bauhaus. The Politics of Power at the Weimar Republic's Premier Art Institute, 1919-1932*, Frankfurt am Main 2001 en Catherine I. Bauer, *Architekturstudentinnen in der Weimarer Republik; Bauhaus und Tessenow Schülerinnen*, Kassel 2003 (proefschrift).
- Zie noot 5.
- De docenten waren Friedrich Koehn (Statik und Eisenbeton), Wilhelm Müller (Baumaterialkunde), Wassily Kandinsky (Konstruktion, Erfindung, Malerei, Architektur) en Hans Wittwer (Installation und Wärmetechnik). Zie noot 4, p. 24-26.
- Stef Jacobs, *Mart Stam, dichter van staal en glas*, manuscript van in 2015 te verschijnen proefschrift UvA, Amsterdam. Hoofdstuk 5.16, p. 7. Mart Stam verbleef in die periode in Frankfurt am Main waar hij aan de Hellerhofsiedlung werkte. Hij was al eerder door Gropius benaderd voor zijn medewerking aan het Bauhaus. Gropius vroeg of hij hem wilde opvolgen als directeur. Stam wees dit af.
- Zie noot 5.

- Folke F. Dietzsch, *Die Studierenden am Bauhaus. Eine analytische Betrachtung zur strukturellen Zusammensetzung der Studierenden*, zu ihrem Studium und Leben am Bauhaus sowie zu ihrem späteren Wirken, Weimar 1990 (proefschrift), Band 1, p. 39; Band 2, p. 302-303.
- Hannes Meyer aan Lotte Beese, 23 december 1928 [GRI, HM 70]. De citaten volgen het origineel. Schrijf- en typefouten zijn gecorrigeerd. (Met dank aan Suzan Rüsseler voor deze correcties).
- Met 'unsere feinde' doelde Meyer op het kamp dat was ontstaan als gevolg van kritiek op zijn onderwijsprogramma. De door hem geleide architectuurafdeling werd door hem gezien als de belangrijkste van het Bauhaus. Alle andere moesten zich hierop oriënteren.
- Meyer aan Beese, 24 december 1928 [GRI, HM 72].
- Meyer aan Mengel, 27 en 30 oktober 1930 [GRI, HM 6 en 4].
- Astrid Volpert, 'Hannes Meyers starke Frauen der Bauhauskommune am Moskauer Arbatplatz 1930-1938' in *"als bauhäusler sind wir suchende"*. Hannes Meyer (1889-1954). Beiträge zu seinem Leben und Wirken. Beiträge zur Bau- und Nutzungsgeschichte, Heft 7, Dezember 2013, Bernau bei Berlin 2013, p. 46.
- Beese aan Meyer, ongedateerd [GRI, HM 79]. Ze doelde in haar brief op de Bauhaus-studenten Hermann Bunzel en Arie Sharon en de docente Gunta Stölzl.
- Walter Tralau aan Otto Püschel, 25 en 30 mei 1929 [Dessau, Sammlungsarchiv Stiftung Bauhaus, I 14961-1].
- Meyer aan Beese, 18 september 1929 [GRI, HM 60].
- Met 'co-op' doelde Hannes Meyer op zijn filosofie en daarvan afgeleide projecten die hij zag als een vorm van coöperatie. In 1924 maakte hij het ontwerp voor het Zwitserse paviljoen van de *International Exhibition of Co-operatives* in Gent. Onderdeel was de 'co-op vitrine' met 36 items van coöperatieve productie en coöperatieve handel en er was een voorstelling van een co-op theater. Zie: K. Michael Hays, *Modernism and the posthumanist subject. The architecture of Hannes Meyer and Ludwig Hilbersheimer*, Cambridge (Mass.), 1992, p. 24-95; Éva Forgács, 'Between the Town and the Gown. On Hannes Meyer's Dismissal from the Bauhaus' in: *Journal of Design History*, 23 (2010) 3 p. 268; Katerina Ruëdi Ray, *Bauhaus Dream-house. Modernity and globalization*, New York 2010, p. 79 en Bernardina Borra, 'Hannes Meyer: Co-op Architecture' in: *The City as a project*. A research program of TU Delft, 11 mei 2013. <http://thecityasaproject.org/2013/05/hannes-meyer-co-op-architecture/>; geraadpleegd 12-12-2014.
- Meyer aan Beese, 1 januari 1930 [GRI, HM 58].
- Beese aan Meyer, 13 maart 1930 [GRI, HM 82].
- Meyer aan Beese, 4 augustus 1930 [GRI, HM 43]. Zie ook Magdalena Droste, *Bauhaus 1919-1933*, Köln 1990, p. 199.
- Onder andere in *Tvorba, Index, Rovnost* en *Československá Republika*. Beese aan Meyer, 10 augustus 1930, 18 augustus 1930 en 24 augustus 1930 [GRI, HM 93, 98 en 96].
- Beese aan Meyer, 5 augustus 1930 [GRI, HM 92].

- Vladimír Šlapeta, *Die Brünner Functionalisten*. Praag 1989, p.14. Bekend geworden architecten die vanuit Wenen naar Brno kwamen zijn Arnošt Wiesner en Otto Eisler. Vanuit Praag: Bohuslav Fuchs, Jaroslav Grunt, Miloslav Kopřiva en Karel Kotas.
- Zie: Zdeněk Kuldelva, *Brněnská architektura 1919-1928*, Brno, z.j., z.p; Rotislav Švácha, *Jaromír Krejcar 1895-1949*, Praag 1995, p. 31; Adolph Stiller (red.), *Bohuslav Fuchs 1895-1972. Architekt der Tschechischen Avantgarde*, Salzburg-Wien 2010, p. 25-26 en Jean-Louis Cohen, *The Future of Architecture. Since 1889*, London-New York 2012, p. 258-260.
- Henrieta Moravčíková, 'Ein tschechischer Architekt in der Slowakei: eine ambivalente Position' in: Stiller, *Bohuslav Fuchs*, p. 128.
- Beese aan Meyer, 4 mei 1930 [GRI, HM 94].
- Jeroen Schilt & Herman Selier, 'Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel. Het leven van Lotte Stam-Beese, 1903-1988' in: Damen & Devolder , *Lotte Stam-Beese*, p. 14-15. Het getuigschrift dat deze auteurs raadpleegden bevond zich destijds in de collectie van P. Stam. Na het overlijden van P. Stam is dit getuigschrift niet meer getraceerd.
- Beese aan Meyer, 18 augustus 1930 [GRI, HM 98].
- Op 23 augustus 1930 schreef Meyer aan El Lissitsky: 'mehr als je bin ich zur überzeugung gekommen dass für uns gegenwärtig in westeuropa gar nichts zu machen ist. die geister scheiden sich jetzt [...] wenn ich und meine gruppe am aufbau des sowjetstaates mithelfen können, so müssten wir dort eingesetzt werden, wo wir vieler unserer absichten und erfahrungen, unserer experimente usw., am fruchtbringensten verwerten können.' [Frankfurt, Archiv Deutsches Architektur Museum, Nachlass Hannes Meyer. HM NL 82/1-789.1].
- Zie: Thomas Flierl, 'Possibly the Greatest Task an Architect Ever Faced' in: Claudia Quiring [e.a.] [red], *Ernst May 1886-1970*, Munich 2011, p. 157-195; Ivan Nevzgodin, *Het nieuwe bouwen in West-Siberië. Architectuur en stedenbouw in de jaren 1920-1940*, Delft 2004 (proefschrift) en Koos Bosma, 'New socialist cities: foreign architects in the USSR 1920-1940' in: *Planning Perspectives*, 29 (2014) 3, p. 301-328.
- Meyer aan Beese, 19 oktober 1930 [GRI, HM 33].
- or de Wit, *Lotte Stam-Beese (1903-1988): "Je moest kiezen, zwart of wit..."* . Op weg naar helderheid. Ontmoetingen en herinneringen van een architect. Reeks Markering van een route, deel 2, Apeldoorn 2005, p. 39.
- Beese aan Meyer, 18 juli 1931 [GRI, HM 99].
- Meyer aan Beese, 6 juli 1931 [GRI, HM 31].
- Meyer aan Beese, 10 en 21 augustus 1931 [GRI, HM 29-28].
- Briefwisseling met advocaat Dr. Immanuel Stern, 12 september 1932 [GRI, HM 104-105].
- Lotte Beese schreef zich juni 1930 in bij de KSČ. [Schriftelijke mededeling aan de auteur door Astrid Volbert, 26 november 2014].
- De informatie over de afdelingen in Ostrava en Bratislava berust op schriftelijke mededeling aan de auteur door Markéta Svobodová, 6 juli 2014.
- Brno, Moravský zemský archiv v Brně, Archiv Policejní ředitelství Brno, B 26, Karton 2549.sign. 1697. Brno. (Met dank aan Markéta Svobodová voor het traceren van dit archief).

- Dit document van het Bezirksgericht in Zivilsachen Brunn-Stadt, gedateerd 29 september 1931, bevindt zich in de collectie A.R. Stam.
- Archiv Policejní ředitelství Brno, B 26, Karton 2239 adesý 3232/31. (Met dank aan Filip Bloem voor de vertaling).
- Meyer aan Beese, 29 november 1931 [GRI, HM 24].
- Beese aan Meyer, 4 december 1931 [GRI, HM 78].
- Jaromír Krejcar werd internationaal bekend met zijn uit glas en staal opgetrokken Tsjecho-Slowakije paviljoen voor de *Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne* in Parijs in 1937. Zie: Rotislav Švácha, *Jaromír Krejcar*, 1995, p.138-139 en Cohen, *The Future of Architecture*, p. 258-259.
- Milena Jesenská werd vooral bekend als vriendin van Franz Kafka, met wie ze een schriftelijke liefdesrelatie had tussen 1919 en 1921. Ze was een politiek geëngageerde journaliste, schrijfster en vertaalster. Zie onder meer: Alena Wagnerová, *Milena Jesenská. Alle meine Artikel sind Liebesbriefe*, Mannheim 1995.
- De auteur is Jenia Gubkina en Nataalka Neshevets erkentelijk voor hun hulp bij het raadplegen van de archieven in Oekraïne en het traceren van de locaties in Charkov.
- Meyer aan Beese, 20 juni 1932 [GRI, HM 15].
- De Wit, *Lotte Stam-Beese*, p. 40-41.
- Meyer aan Beese, 7 november 1932 [GRI, HM 15].
- Mengel aan Beese, 8 juli 1933 [GRI, HM 1].
- Jacobs, *Mart Stam*, hoofdstuk 5.18, p. 12.